

Excavacions al solar de l'avinguda Francesc Macià, 37-41 de Lleida

Al mes d'octubre de l'any 1988 i degut a l'enderrocament de tres edificis del final del segle passat i començament d'aquest, així com a l'inici de remocions de terres per tal de fonamentar un nou edifici en el solar de l'avinguda Francesc Macià 37-41 de Lleida, va aparèixer un conjunt de restes arqueològiques que van donar peu a una intervenció per part del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

Inicialment es va optar per fer dos sondeigs mitjançant els quals apreciar la potència i estat de conservació de les restes. Un cop realitzats es va creure oportú procedir a excavjar en extensió l'àrea on es localitzaven les edificacions.

Localització

El solar objecte de la intervenció arqueològica correspon als números 37-39-41 de l'avinguda Francesc Macià de Lleida. Aquesta avinguda se situa al marge dret del riu Segre, entre el carrer de Santa Marta, amb el qual limita per l'oest, el carrer de Sant Joan, plaça de la Sal i Clot de les Monges, amb els quals afronta al nord, i Baixada de la Trinitat i rambla de Ferran que constitueixen el seu límit per l'est (fig. 1).

Des del punt de vista geomorfològic, l'àrea estudiada forma part d'una conca erosiva, el fons de la qual es troba entre els 100 i 200 m d'alçada, i en la qual escassegen els relleus residuals de caràcter estructural i abunden les acumulacions quaternàries. Les restes arqueològiques es trobaven situades

entre la 2a i 3a terrasses fluvials, és a dir entre els 10 i 20 m, respecte del nivell en què el riu Segre transcorre per aquesta zona (PEÑA MONNÉ 1988, 15-17).

Resultats de la intervenció

A. Restes constructives:

Les restes aparegudes (fig. 2) corresponen a diferents períodes cronològics:

- D'època romana, es conserven les fonamentacions de quatre murs que formarien part d'un mateix àmbit.
- La possible muralla medieval que delimitaria la ciutat en el seu sector meridional.
- La presència de dos trulls de grans dimensions, semblants a d'altres documents arreu de la ciutat i que podrien datar-se amb anterioritat a la crisi de la fil-loxera.
- I finalment, restes d'estructures corresponents a les cases existents fins poc temps abans de l'excavació d'aquest solar.

Les estructures pertanyents al *periode romà* formen un àmbit de forma trapezoïdal irregular delimitat per les fonamentacions de quatre murs fets amb carreus prismàtics rectangulars de pedra sorrenca, que amiden aproximadament 1,50 m de llargada per 0,50 m d'ample i conserven una alçada oscil·lant entre dues i tres filades, és a dir entre 1 m i 1,50 m d'alçada. Aquesta estructura, els blocs de

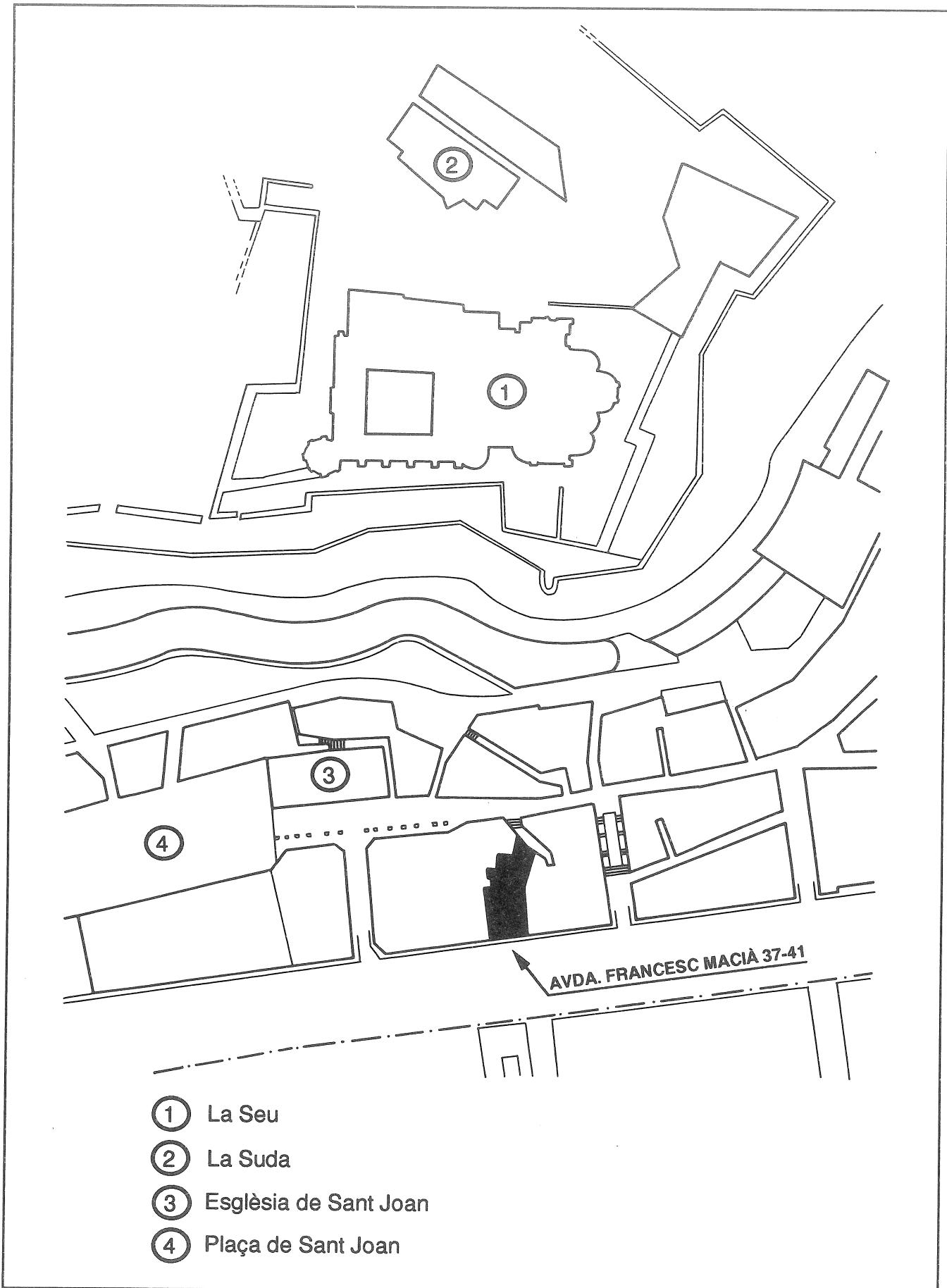
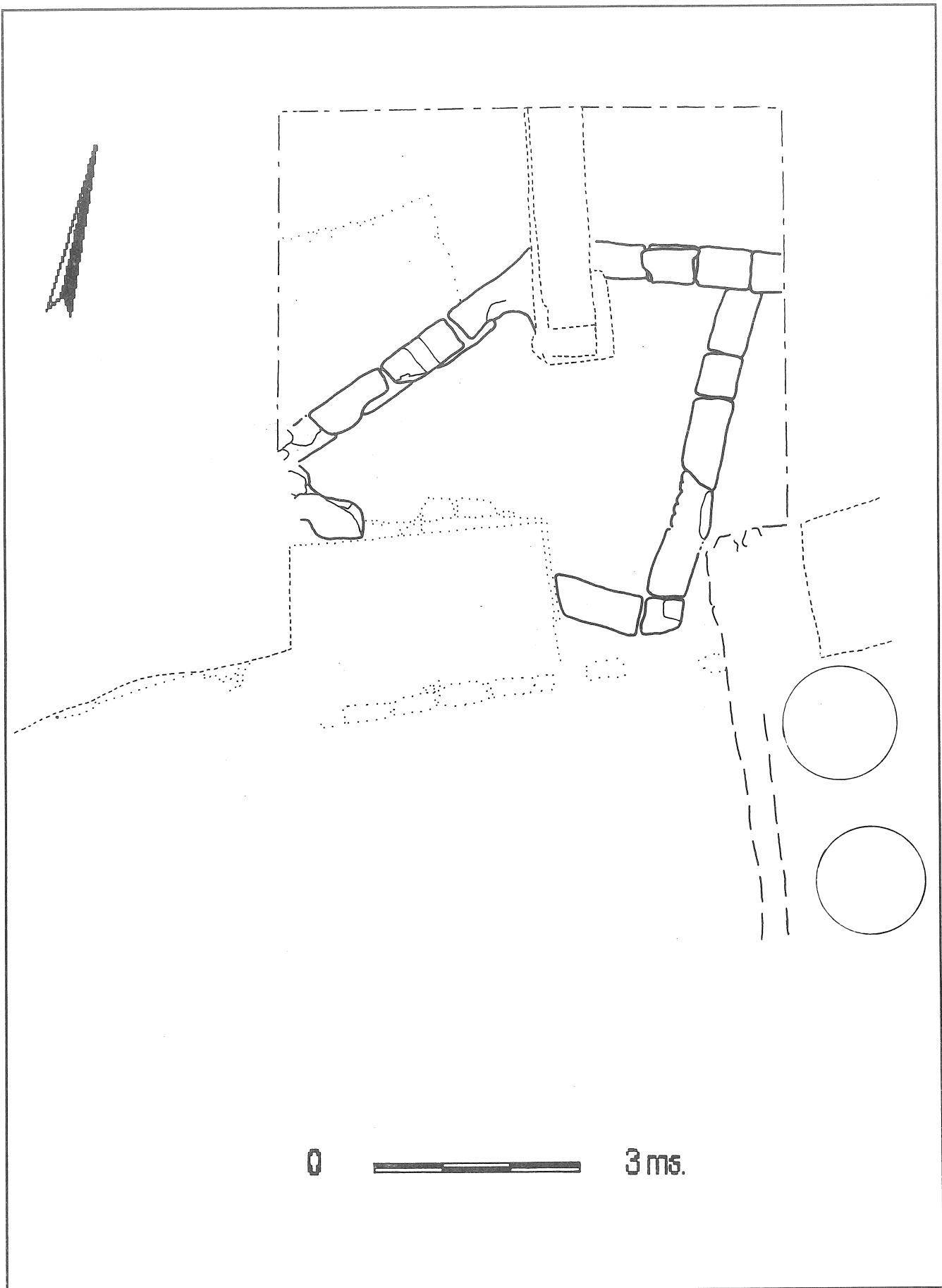

Fig. 1. - Plànol de situació del solar de l'avinguda Francesc Macià, 37-41.

LLEGENDA:

- Época romana
- - - Época medieval

— Época moderna

- Época contemporània

Fig. 2. - Francesc
Macià, 37-41. Planta
d'estructures i zona
excavada.

la qual no presenten cap mena de lligam entre ells, es basteix retallant els estrats de graves formats per sedimentació al·luvial durant el quaternari.

Cal remarcar que els murs que delimiten aquest àmbit estan retallats en diferents llocs per estructures pertanyents a èpoques posteriors. Al nord de la zona excavada es va documentar un mur pertanyent al celler de l'edifici aquí situat fins poc temps abans de començar la intervenció, recolzant-se aquesta estructura directament sobre la unió de dos murs romans situats a la zona més septentrional del sondeig. L'àmbit d'època romana està tallat, en el seu sector més meridional, per habitacions pertanyents, també, a l'esmentat edifici. S'ha de dir, però, que la muralla medieval es recolza per l'est sobre carreus pertanyents a la fonamentació romana.

Quant a la muralla pertanyent al *periode medieval*, cal dir que aquesta estava feta amb carreus de pedra sorrenca de format mitjà i gran, força ben escairats i disposats al llarg i al través i lligats amb morter de calç. Els edificis moderns la van reaprofitar fins al punt d'arrebossar i fer-la servir com a paret d'una habitació. La seva rasa de fonamentació no es va poder excavar ja que algunes estructures modernes n'havien arrasat la part superior i no va haver temps material per excavar els estrats inferiors. Ara bé, la seva situació i disposició no fan dubtar respecte del seu origen.

Al sud-est de la zona excavada es va documentar una estructura que, per paral·lels coneguts en d'altres indrets de la ciutat, considerarem d'*època moderna*. Es tractava d'un mur de pedra i morter de calç que enquadrava dos trulls revestits de maons vidrats, dels quals n'eixia un canalet de desguàs.

Finalment, cal fer esment dels edificis corresponents al segle passat i primera del present que ocupaven aquest solar amb anterioritat a la seva demolició. Representants d'unes formes constructives noucentistes que marquen els inicis de la modernització de la ciutat, tot i la seva escassa espectacularitat, haurien merescut com a mínim una documentació més acurada abans d'ésser enderrocats.

B. Restes materials:

Deixant de banda els materials d'*època medieval* i moderna, donada la seva escassa importància quantitativa i el fet de no trobar-se en relació amb cap de les estructures excavades, el lot de *restes ceràmiques* romanes constitueix el grup de restes mobiliàries quantitativament i qualitativa més important.

Les produccions representades en aquest conjunt es distribueixen com tot seguit detallen:

— Comuna oxidada a torn	37 %
— Terra sigil-lata hispànica	13 %
— Cuina africana	8 %
— Comuna romana a mà	8 %
— <i>Tegulae</i>	8 %
— Àmfora	6 %
— Comuna romana de tradició africana	6 %
— Comuna d' <i>engalba roja</i>	5 %
— Terra sigil-lata africana	3 %
— Llànties	2 %
— Cuina africana de tradició itàlica	2 %

El 2% restant es descompon en diferents tipus de materials, numèricament no massa significatius, entre els quals s'inclou la ceràmica comuna romana vidrada, les produccions de parets fines, la ceràmica pintada de tradició ibèrica, la terra sigil-lata *lucente*,...

Així, doncs, pel que fa al material ceràmic més representatiu, s'ha de dir que la *comuna romana oxidada a torn* constitueix el grup numèricament més significatiu.

Es distingeixen clarament dos grups: els de vaixella de taula (formes obertes de base plana o peu petit i mida reduïda) que en ocasions imita formes conegudes d'altres tipus ceràmics com la terra sigil-lata hispànica o bé la terra sigil-lata africana; i el d'emmagatzematge (formes tancades de gran format amb predomini de les bases planes i les vores exvasades), entre les quals cal destacar la presència d'un morter presentant un petit peu i vora bifida a prop de la qual s'aprecien dos grups de dues nanses disposats diametralment l'un respecte de l'altre.

Dintre d'aquest grup podem establir una subdivisió, la de la ceràmica *comuna d'*engalba roja** representada per formes obertes de petit format, i entre la qual cal destacar la presència d'una petita gerreta conservada en la seva integritat.

Terra sigil-lata hispànica: És el segon grup en importància numèrica i s'hi documenten les següents formes tenint en compte la seva representativitat:

Ritterling 8; una de les formes llises més difoses d'aquesta producció a la península i una de les que més perduren en el temps. Donada la seva gran perduració, des del s. I d.C. fins al s. IV (ATLANTE 1986, 145-146), resulta difícil precisar la datació dels exemplars trobats a Francesc Macià, on arriba a representar un 41% del total de produccions hispàniques.

Draggendorf 27 (18,3%); és una producció documentada a la totalitat dels tallers fins ara coneguts a la península i la datació de la qual s'estén des de la primera meitat del s. I d.C. fins al IV (ATLANTE 1986, 152).

Draggendorf 37 A (17%); predominant entre les formes decorades hispàniques. Cronològicament,

la situem des de l'últim terç del s. I i el segle II. S'han documentat, també, fragments de la forma Draggendorf 37 B (7,5%) de vora ametllada, la vora de la qual és més curta, compresa entre l'últim quart del s. I d.C. i el primer quart del II (ATLANTE 1986, 169-170).

Les formes que segueixen són les menys representatives:

Draggendorf 15/17 (4,4%); és la forma més freqüent d'aquesta producció. La seva aparició se situa en la 1a meitat del s. I d.C. i perdura fins al s. IV (ATLANTE 1986, 148).

Draggendorf 30 (3,9%); forma decorada no gaire abundant però molt difosa per tota la península. La datem a la segona meitat del segle I d.C. (ATLANTE 1986, 168-169). Un dels fragments apareguts probablement respon a un model antic presenta una decoració vegetal.

Draggendorf 36 (3,6%); es difon àmpliament per l'àmbit mediterrani, on apareix cap a la segona meitat del s. I d.C., tot perdurant fins al III (ATLANTE 1986, 142-143); i la Daggendorf 44 (1,4%), documentada entre els segles III i IV d.C. (ATLANTE 1986, 156-157) són les menys representades en aquest jaciment. Ambdues tenen un radi de difusió força restringint.

S'ha d'esmentar l'aparició d'un fragment d'imitació local de terra sigil·lata hispànica de característiques similars a d'altres exemplars trobats a la Paeria.

Les ceràmiques que formen el lot de terra sigil·lata hispànica recuperat en el curs de l'excavació de Francesc Macià ofereixen una cronologia força homogènia, centrada entre els segles II i III d.C., tot i que algunes produccions tinguin el seu origen al segle I i d'altres s'estenguin fins al segle IV. L'absència de *sigilla* entre les peces conservades impedeix establir amb major claredat llur datació i procedència.

Comptem amb tres fragments de *terra sigil·lata sudgàl·lica*, que amb tota seguretat es troben fora del seu context originari.

Cuina africana:¹ Les formes aparegudes en aquesta intervenció són:

Ostia III, 332; es troba documentada en tot l'àmbit del Mediterrani occidental des dels regnats de Trajà i Adrià a la segona meitat del s. II (ATLANTE 1981, 212). Representa un 27,2% del total de ceràmiques de cuina provinents del nord d'Àfrica.

Ostia III, 267 (26,7%); difosa per tota la Mediterrània occidental des de la primera meitat del s. II fins

al final del s. IV-inici del V (ATLANTE 1981, 218-219).

Ostia II, 302 (14,4%); com les anteriors, es difon àmpliament per tot l'occident de la conca mediterrània des de finals del s. I a.C.-inoris i d.C. fins a la segona meitat del s. II (ATLANTE 1981, 212). La seva presència en aquest conjunt obereix a un fenomen de residualitat.

Lamboglia 10 A (8,3%); molt comuna en tot l'àmbit del Mediterrani occidental i costa atlàntica des de la segona meitat del s. II fins a començaments del III (ATLANTE 1981, 217).

Ostia I, 262 (7,9%); ampla difusió arreu del Mediterrani occidental des d'època antònina i més freqüentment en la severiana fins a finals del s. IV-inoris del V (ATLANTE 1981, 213).

Lamboglia 9 A (7,7%); testimoniada a la Mediterrània occidental des de finals del s. II-inoris del III fins al s. IV-inoris del V (ATLANTE 1981, 215).

Ostia I, 272 (3,3%); es tracta d'una forma estranya, no molt difosa, que hom pot situar a la primera meitat del s. III (ATLANTE 1981, 221).

Lamboglia 10 B (3,1%); estesa per tot el Mediterrani occidental des de finals del s. I a la primera meitat del III, menys freqüent a finals del IV-inoris del V (ATLANTE 1981, 217).

Ostia I, 261 (1,4%); difosa per tot el Mediterrani occidental des d'època antònina i més freqüentment des de la severiana fins a finals del s. IV-inoris del V (ATLANTE 1981, 212).

Comuna romana a mà: S'han trobat únicament formes globulars, olles de base plana i vora exvasa da, les quals generalment estan espatalades i algunes d'elles brunyides en la part superior del cos. Es pot destacar la presència d'un graffiti (\ 9 P) en el cos d'una d'elles.

Àmfora: A Francesc Macià són poc nombroses i la majoria informes, ara bé podem destacar la presència de la forma Dressel 2-4, d'origen tarraconense utilitzada per la producció vitícola, i la Dressel 7-11, principalment d'origen bètic, utilitzada pel transport de salaons; totes dues formes es daten entre començaments del segle I d.C. i mitjans del II (COMAS 1985, 69-77), per la qual cosa les hem de considerar com alienes al conjunt que presentem; un conjunt que, per altra banda, està mancat d'àmfores coetànies la qual cosa ens permet assegurar que no ens trobem davant d'un àmbit destinat a l'emmagatzematge.

Terra sigil·lata africana: Encara que es tracta d'un conjunt minoritari, la seva procedència i la precisió

1. El lot de material d'importació africana ha estat estudiat per Beatriu Miró en la seva tesi de llicenciatura *Ceràmica africana d'importació a Ilerda*, presentada a l'Estudi General de Lleida al setembre de 1989. Vegeu el seu article en aquest mateix volum.

de les datacions que ofereixen ens fan considerar-lo prou important com per passar inadvertit. Està representat per les següents formes:

Lamboglia 9a, és una producció d'Africana A, també es pot donar en A/D. La trobem documentada per tota la Mediterrània occidental, oriental i la costa atlàntica des de la segona meitat del s. II fins a inicis del III (ATLANTE 1981, 31-32). Representat en un 30,2% del total de la vaixella de taula africana.

Lamboglia 3 a (23,4%); producció en A, difosa per tot l'àmbit del Mediterrani occidental i oriental des de meitat del s. II fins al III (ATLANTE 1981, 32).

Lamboglia 40 bis (22,3%); produïda principalment en C, és menys freqüent en A, A/D, C/E i D. S'ha documentat en tota l'àrea mediterrània i costa atlàntica, així com per l'Europa continental i la costa atlàntica, així com per l'Europa continental i la costa septentrional del mar Negre, fins i tot arribà algun exemplar a Anglaterra. Es data des de la meitat del s. III fins al primer quart del IV (ATLANTE 1981, 65).

Hayes 45 b, 8-10 (8,2%); producció en C. És una forma molt comuna i difosa pel Mediterrani, costa atlàntica i Àustria des de la meitat del s. III fins al primer quart del IV (ATLANTE 1981, 63-64).

Ostia I, 86 (4,5%); producció en A difosa per tota l'àrea occidental de la Mediterrània i, rarament, a l'oriental des de la primera meitat del s. III (ATLANTE 1981, 35-36).

Lamboglia 41 (4,1%); produïda en C, també es pot donar en C/E, s'ha documentat arreu de la Mediterrània així com a la costa atlàntica i Àustria des del primer quart del s. II-tercer quart del II, va ser força freqüent a la primera meitat del III (ATLANTE 1981, 60-61).

Hayes 14 B, 2 (3,8%); producció en A, difosa per tot el Mediterrani occidental, oriental i costa atlàntica des de la primera meitat del s. III (ATLANTE 1981, 33).

Hayes 33, 2-5 (3,5%); producció en A/D, difosa en tot el Mediterrani occidental des del voltant de la primera meitat del s. III (ATLANTE 1981, 54).

Constitueixen un repertori força variat pel que fa als tipus ceràmics encara que força homogeni cronològicament parlant. L'estat de conservació de les peces és excel·lent, fins al punt que algunes semblen gairebé no haver estat utilitzades.

Llànties:² Totes són de *discus* de cos troncocònic amb *infundibulum* circular.

Es poden distingir:

De *rostrum* arrodonit i dos puntets incisos en els extrems de la delimitació del bec. Datable entre la 2a meitat del s. I d.C. i la 1a meitat del s. II. Cal destacar la marca [C. IVNDRAC] trobada en el fons d'un fragment.

De *rostrum* arrodonit, amb delimitació en forma de cor. Cronològicament, se situa entre mitjans del s. I d.C. i el s. III, perdurà en alguns llocs fins al IV d.C. Al fons hi ha una marca [SAECUL].

Entre els grups ceràmics minoritaris, comptem amb un nombre molt reduït de ceràmica *comuna pintada de tradició ibèrica*, la decoració de la qual consisteix bàsicament en bandes horitzontals i cercles concèntrics, petits fragments pertanyents a cubilets de *parets fines*, així com d'altres pertanyents a una peça de *comuna vidrada romana*, que presenta una coberta vítria interior i exterior de color verd sobre decoració agallonada feta a motlló i que ens donaria una cronologia no més enllà del s. I d.C. (El solar 1987, p. 80). També es troba una vora de *sigil-lata lucente* relacionable amb la forma Lamboglia 3 b en Africana B (ATLANTE 1981, 33), tot i que el diàmetre és una mica més reduït. Malgrat que la cronologia de la *lucente* sigui eminentment del s. IV, el paralelisme amb aquesta forma d'africana B permetria apuntar una datació de primera meitat del s. III.

Pel que fa a la *numismàtica*, es compta amb la presència de dues monedes de bronze que presentaven un estat de conservació deficient i que es troben en procés de restauració.

Un dels conjunts de restes més nombroses correspon a la *fauna terrestre*, que es troba en procés d'estudi. Mereix destacar-hi la presència de peces òssies manufacturades, com ara agulles de cap rodó i d'enfilar.

Respecte dels *metalls*, s'han pogut identificar alguns claus de ferro, una campaneta de bronze i laminetes de plom, així com un pes o llingot de plom que en una de les seves cares presentava el graffiti [VI].

S'han documentat fragments de *vidre*, molt deteriorats, entre els quals cal destacar algunes voretas, una petita nansa i un fragment de color verd amb decoració agallonada.

Entre el que podríem considerar *material industrial*, destaca la presència d'un molí bitronco-cònic de roca volcànica, de 0,75 m de base per 0'50 m d'alçada i 0,08 m de gruix als seus extrems augmentant a mesura que s'apropa al centre de la peça. Presenta una perforació central que el travessa de dalt a baix. La unió dels dos troncs està marcada a l'exterior per una petita motllura de secció semicircular, en què s'aprecien dos sortints de secció quadrada, amb un forat frontal de secció igualment quadrangular la funció del qual seria

2. Les dades referents a aquest conjunt ceràmic han estat proporcionades per Robert Farré, qui en prepara l'estudi.

posar-hi una barra per mitjà de la qual s'exerciria la força rotatòria necessària per a la mòlta, i una altra de lateral, de secció circular, per la que s'introduiria un passador que serviria per fixar la barra abans esmentada (fig. 3).

Fig. 3. - Detall dels murs que delimiten la cambra pertanyent a una edificació romana al centre de la qual es pot apreciar un molí bitroncocònic de pedra volcànica.

Pel que fa al *material escultòric* cal destacar la presència d'una talla en marbre blanc de reduïdes dimensions que representa un Hermes Jove i que serà objecte d'una anàlisi més aprofundida.³

Conclusions

Les reduïdes dimensions de les troballes, a les quals hem d'afegir les condicions no precisament òptimes en què es varen desenvolupar els treballs d'excavació, condicionen el caire d'aquestes conclusions.

L'actuació, inicialment plantejada al voltant de l'aparició de restes de la muralla medieval, en fer acte de presència vestigis d'època romana, es va reorientar cap a la seva documentació. Posteriorment, i per causes alienes al desenvolupament normal d'una excavació arqueològica, els treballs es van veure suspesos abans d'haver exhaustit la potència estratigràfica del jaciment i sense que una major extensió de l'àrea sondejada permetés contextualitzar les restes documentades. Un cop abandonada la zona per l'equip excavador, la immediata intervenció de màquines retroexcavadores va fer totalment impossible una futura continuació o comprovació dels treballs allí duts a terme.

Totes aquestes circumstàncies es traduïren, pel que fa a les restes romanes, en què hem centrat el gruix de la nostra atenció, en la impossibilitat de constatar res més que unes estructures i els estrats relacionats amb el seu abandonament.

Resulta difícil atribuir una clara funcionalitat a l'àmbit de forma trapezoïdal descrit amb anterioritat. La relació del mur més septentrional amb les graves naturals subjacentes, a les que retalla profundament, així com la imbricació amb un altre dels murs respecte del qual cerca la perpendicularitat, semblen apuntar cap a l'existència d'una sèrie d'aterrassaments que, retallant verticalment el vessant del Turó de la Seu, proveirien espais plans i estables sobre els quals edificar per on la ciutat s'estendria fins a les immediacions del llit fluvial del Segre.

Per altra banda, l'estranya forma que adopta un dels costats d'aquesta edificació fa pensar en l'existència d'alguna mena d'impediment que no va permetre d'obtenir una planta més regular. L'existència d'edificacions preexistents en podria haver estat la causa versemblant.

Pel que fa a la cronologia, insistint un cop més en el fet que únicament s'ha de documentar una fase d'abandonament, els materials ceràmics apunten cap a la primera meitat del segle III d.C. Mentre que la vaixella comuna i de cuina, així com la terra sigil-lata hispànica i les llànties se situen en un marc temporal més ample i que abasta aproximadament des del s. II fins al IV, la vaixella de taula de procedència africana se centra clarament en la primera meitat de la tercera centúria.

No s'ha apreciat l'existència d'estrats amb material netament baix-imperial per sobre dels descrits. Les profundes transformacions patides per l'àrea en època medieval i moderna podrien ésser la causa de la desaparició d'aquestes hipotètiques restes. No obstant, cal assenyalar que la muralla medieval, la datació de la qual desconeixem, es recolza directament sobre els murs de l'estructura trapezoïdal sense afectar-la sensiblement. Tot i això, amb les dades que es posseeixen resulta tan difícil defensar un abandonament de l'àmbit amb posterioritat a la segona meitat del s. III d.C. com la continuïtat en la seva ocupació més enllà d'aquesta data.

L'origen d'aquestes estructures només es pot discernir si recorrem al sempre delicat expedient dels paral·lels constructius. Les semblances amb els edificis documentats al subsòl de la Paeria (DD.AA. 1983, 67; PÉREZ 1984, 78, la Banqueta 1985, 28-30) i amb l'edifici exhumat en el curs de l'excavació de l'antic Portal de la Magdalena (DD.AA. 1989, 208-210) podrien retrotreure l'origen de les restes documentades a l'avinguda de Francesc Macià fins al s. I d.C. En el cas que aquesta identificació fos veritable, ens trobaríem per primer cop a Lleida amb un edifici d'aquestes

3. Remetem al treball d'Arturo Pérez en aquesta mateixa publicació.

característiques constructives que ultrapassaria el s. II d.C.

Com a conclusió es pot dir que l'excavació de Francesc Macià, malgrat les tèrboles circumstàncies que l'envoltaren, ofereix una petita i novedosa aportació a la història d'Ilerda. El buit existent entre les escassíssimes hispàniques tardanes de la plaça Sant Joan (la Banqueta 1985, 22) i el conjunt de ceràmiques del s. IV de la Paeria (DD.AA. 1983, 67) ve mitigat per les importacions de vaixella nord-africana del conjunt estudiat i el segle III d.C., que hom considera crític pel que fa al desenvolupament urbà de la ciutat (DD.AA. 1983, 72), compta des d'ara amb noves dades per al seu estudi.

Annex

Herma en mármol hallada en Francesc Macià 37-41

Teresa Reyes
Provença, 470-472
08025 Barcelona

José Medina
Besós, 5
25001 Lleida

Arturo Pérez

Como recordaba Serra Ràfols hace más de cuarenta años (SERRA RÀFOLS 1947, 76), en 1900 Pierre Paris había hecho hincapié en la abundancia de *hermae* que había observado en sus viajes por los museos de España (PARIS 1900, 130 ss.). Diez años después varias de estas piezas de los museos de Valencia, Tarragona y Barcelona eran incluidas por Albertini en su estudio sobre las esculturas del *conventus Tarraconensis* (ALBERTINI 1911-1912, núms. 27, 28, 70, 71, 72, 76, 78, 219, 220, 224, 226, 227). Sin embargo hasta la década de los cuarenta no aparecieron los dos primeros estudios monográficos. Estos se centraron en las piezas depositadas en los museos de Córdoba y Barcelona (DE LOS SANTOS 1945, 49 i ss.; SERRA RÀFOLS 1947, 76 ss), las cuales en buena parte —veinte en concreto—, fueron recogidas en la síntesis de escultura romana peninsular de García y Bellido (GARCÍA Y BELLIDO 1949, 433). Desde entonces la nómina de hallazgos y nuevos estudios ha ido aumentando considerablemente dando la razón a la apreciación de Pierre Paris. Juzgamos conveniente destacar un hecho: la distribución de estas pequeñas piezas, —sólo excepcionalmente las hubo grandes—, hasta este momento se limita a las Baleares (BALIL 1981, núm. 63), la franja costera mediterránea peninsular y al valle del Guadalquivir, desconociéndose hallazgos en el interior y en la costa atlántica. En este sentido, la pieza ilerdense de la que trataremos es, que sepamos, la localizada más al interior de la franja este peninsular; no obstante conviene recordar que desde el inicio de la presencia romana estas tierras participan del mismo ambiente arqueológico que las costeras y por tanto el hallazgo se encuentra dentro de lo normal. Es sin embargo muy probable, vista su abundancia especialmente en el Mediterráneo occidental, que la ausencia en otros lugares peninsulares se deba al azar, bien que pudieran no ser tan frecuentes como corresponde-

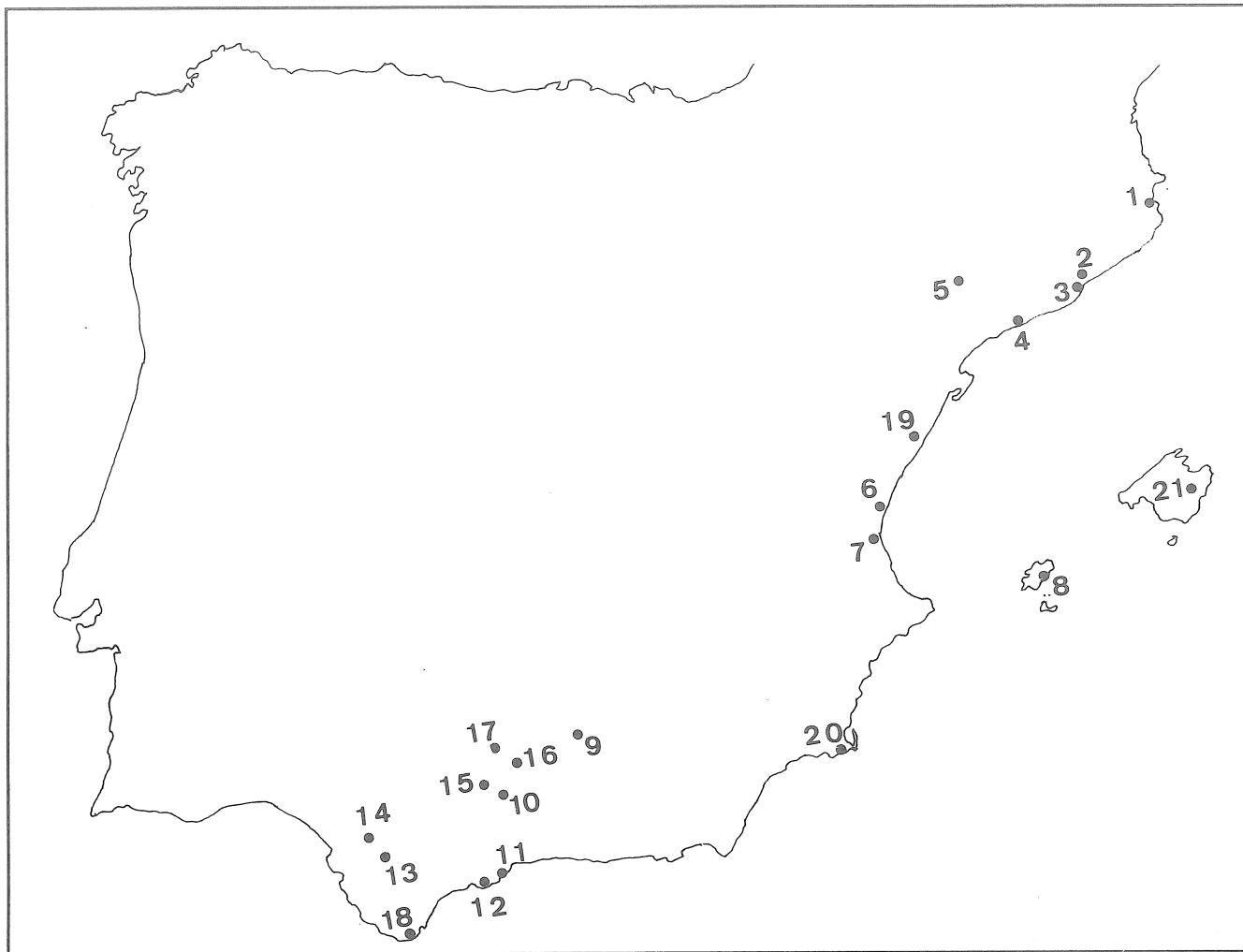

Fig. 1. - Situación de los hallazgos de *hermae* en *Hispania*: 1. Empúries. - 2. Sentromà. - 3. ¿Barcelona? - 4. Tarragona. - 5. Lleida. - 6. Sagunto. - 7. Turis. - 8. Santa Eulalia del Río. - 9. Jaén. - 10. Archidona. - 11. Fuengirola. - 12. Manilva. - 13. Arcos de la Frontera. - 14. Jerez de la Frontera. - 15. Antequera. - 16. Nueva Carteya. - 17. Córdoba. - 18. San Roque. - 19. Rosell. - 20. Cartagena. - 21. Manacor.

ría a una zona demográficamente menos intensa como es el interior o menos romanizada como es la franja atlántica en buena parte. Además, la distribución que hoy conocemos puede ser engañosa, por cuanto de buen número de piezas del museo de Barcelona se ignora su procedencia que pudiera incluso ser extrapeninsular (SERRA RÀFOLS 1947, 76). Como es sabido, este tipo de esculturas domésticas adornaban jardines, peristilos y otros lugares de habitación, aunque con menos frecuencia podía también encontrarse en lugares públicos, como las que decoraban el teatro de Cirene por ejemplo (PARIBENI 1959, 131, núm. 370). Tienen una historia larga y un antecedente no exclusivamente doméstico: los ejemplares más antiguos se retrotraen en torno al año 520 a.C. (MINGAZZINI 1960, 420). Se trata de los *hermai* griegos, consistentes en pilares cuadrangulares en los que sólo aparecían representados los genitales, rematados con la cabeza barbada de la divinidad; se situaban preferentemente en los caminos con simbología protectora y apotropaica (RODRÍGUEZ OLIVA 1978, 65). A ellos se refirió ya Winckelmann en 1764: "Los griegos llamaban a las piedras cuadrangulares que no tenían de figura

humana más que la cabeza hermes, denominación conservada constantemente por los artistas. También se pretende que estos monumentos burdos, también llamados termes, llevaban el nombre de hermes porque fue a Mercurio a quien en primer lugar fueron dedicados". (WINCKELMANN 1989, 45). Con clara influencia helenística pasaron al mundo romano donde tuvieron gran éxito, pero como vemos cambió su carácter al convertirse en objetos de adorno en viviendas particulares, cambio que también lo fue en la personalidad representada. Persistió su carácter de protección, y en este sentido hemos quizás de interpretar lo que parece ser una frase hecha cuando en el *Satiricón*, Trimalción se refiere a un brazalete que hizo confeccionar con los *milésimos de Mercurio* (Sat. 67) aludiendo a las ofrendas que se depositaban, en las encrucijadas aún, a Mercurio y que más tarde pasó a designar una ganancia inesperada y sospechosa (RODRÍGUEZ SANTIDRIÁN 1987, 110), aunque también se le ha interpretado como la contribución del 1/10 por cien impuesta a las ganancias de los comerciantes. Como fuere, los *hermae* romanos son bifrontes, y más abundantemente con la parte trasera lisa,

como es nuestro caso, lo que en ocasiones servía para ser aplicados en diversas construcciones.

Nuestra pieza presenta la peculiaridad, frente a lo que es corriente, de proceder de una excavación bien realizada, dentro de la modestia del espacio investigado, y concretamente de un nivel bien fechado: siglo II o, como mucho, inicios del III. Y es precisamente en el siglo II cuando se fechan la mayor parte de los ejemplares conocidos en *Hispania*. De mármol blanco, está realizada a partir de un bloque rectangular, mide 15 cm de altura y 9 cm de ancho. Aparece muy desgastada, pero al mismo tiempo realizada con poca precisión en el detalle, lo que se traduce en unos rasgos anatómicos enérgicos. Representa a un personaje masculino imberbe con la cuenca de los ojos muy hundida, los ojos apenas insinuados, la barbilla dividida por un canal, la nariz rota, la boca ostensiblemente abierta, y en el cuello, la nuez marcada. Aparece tocado por lo que parece un casco (no parece tratarse de un *petaso* con el ala apenas insinuada) con sendas ínfulas mejor que yugulares y sobrenuca que le caen sobre los hombros. Realmente, lo que se distingue son la *vittae* o partes de la ínfula que caen sobre los hombros tras las orejas (estas por cierto prácticamente desaparecidas en nuestra pieza); puede que no se tratara de una ínfula ortodoxa, pero éstas ya en el Imperio habían perdido su carácter original de símbolo de consagración a la divinidad e inviolabilidad religiosa y lo llevaran como motivo decorativo —aunque no exento de sentido religioso—, altos dignatarios (FOUGÈRES 1899, 515-516). En la parte superior, dos prominencias también gastadas que pudieran interpretarse como el inicio de unos cuernos, pero que visto el conjunto creemos que se trata del inicio de dos alas desaparecidas: ello significaría que nos encontramos ante la representación de un Mercurio, precisamente el Hermes griego como es sabido, que si bien aparece representado con el característico *petaso* de viajero, no pocas veces lo hace con el casco alado (FALCÓN et alii 1980, 325). Además sabemos por una noticia que no hemos podido contrastar (ENC. UN. t. 34, s/f), de la existencia de una estatua de Mercurio hallada en Casal-Comba, Mealhada (Beira, Portugal) con *petaso* e ínfulas, lo que hace que la presencia de estas últimas en nuestra pieza no constituya un impedimento para la identificación propuesta. Hasta cierto punto, por lo infrecuente, resulta original la representación de Mercurio entre los *hermae*. Ciertamente hay otros ejemplos (RODRÍGUEZ OLIVA 1988, 223), pero en el mundo romano es más frecuente que, salvo excepciones en que se representa a Zeus, Poseidón o Hércules (SERRA RÀFOLS 1947, VIII, 81; NY CARLSBERG 1907, 267), incluso a Zeus Amón (LECLANT 1983), los representados sean personajes del cortejo dionisíaco cuando no se trata del propio Dionisos-Baco (RODRÍGUEZ OLIVA 1979, 258 ss). Así, nos aparece frecuentemente barbudo que es probablemente la representación

más abundante (Barcelona, Jerez, Arcos de la Frontera, Ampurias, Carteia, Manacor; véase SERRA RÀFOLS 1947; ESTEVE 1971; SANTERO-PERDIGONES 1975; ALMAGRO 1953, RODRÍGUEZ OLIVA 1988 i VENY 1961, 20b; o también joven e imberbe generalmente coronado con guirnaldas (Barcelona, Córdoba, Ibiza, Antequera, Rosell; véase SERRA RÀFOLS 1947; DE LOS SANTOS 1945; BALIL 1981; Id., 1985, 10; ATENCIÓN 1988, 80; BORRÀS 1982-1983). Es frecuente, dentro de la representación de personajes del cortejo, encontrar a Sileno (RODRÍGUEZ OLIVA 1978) o Pan (GUITART 1974).

Fig. 2. - *Herma* de Ilerda.

Que sepamos, la nuestra sería la primera representación de Mercurio entre los *hermae* peninsulares, pero esta ausencia de paralelos concretos no impide hallarlos para sus líneas esenciales, dada la uniformidad en cuanto a su concepción de este tipo de esculturas. A este respecto, nos sirve por ejemplo una pieza de Aquileia, cuya fuente de inspiración debió ser, como en nuestro caso, un prototipo helenístico, pues aunque se trata de un Dionisos imberbe (SANTA MARÍA SCRINARI 1972, 93, núm. 271), su largo cabello cae a los lados exactamente de la misma forma que en el nuestro caen las ínfulas, y si en nuestro caso en la parte superior aparece el arranque de dos alas, en el mismo lugar

el ejemplar de Aquileia presenta dos adornos vegetales. En realidad los ejemplos comparables podrían ser múltiples. La pieza a que nos referiamos se fecha en época de los Antoninos, es decir en el siglo II, siglo en que como antes decíamos se datan la mayor parte de los ejemplares hallados en España. Sólo unos pocos corresponden al siglo anterior, y uno sólo, que sepamos, se lleva a inicios del siglo V (GUITART 1974). Pudiera pues pensarse que habiéndose localizado en unos niveles del siglo II (quizás finales), en éste habríamos de datarlo. Sin embargo lo gastado de la pieza, que contrasta con el perfecto estado de la cerámica hallada en los mismos niveles, hace que pensemos en una mayor antigüedad, siglo I probablemente o quizás inicios del propio II.

Por lo demás, es perfectamente ortodoxo en cuanto a las características comunes de este tipo de esculturas: está realizada en mármol (raramente lo son en otra piedra como la caliza; SANTERO-PERDIGONES, 1975), y sus medidas se adaptan bien a lo normal: salvo un caso, del museo de Barcelona, en el que llega a una altura de 32,5 cm, lo usual es que no alcancen más de 20 cm y no bajen de los 14 cm aunque los haya de 10 cm e incluso menos.

Desde luego no nos encontramos ante una pieza de primera fila ni mucho menos, pero dada la penuria de restos escultóricos de la *Ilerda* romana, el hallazgo adquiere un valor especial que en cualquier caso aumenta al ser la primera escultura en piedra recuperada en una excavación científica en la ciudad.

Bibliografía

ATLANTE 1981

DD.AA., *Atlante delle forme ceramiche, I: Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Imperio)*, Roma, 1981.

ATLANTE 1986

DD.AA., *Atlante delle forme ceramiche, II: Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Tardo Ellenismo e primo Imperio)*, Roma, 1986.

COMAS 1985

M. Comas, *Baetulo. Les Àmfores*, Badalona, 1985.

DD.AA. 1983

DD.AA., "Noves dades sobre la ciutat romana d'Ilerda", *Tribuna d'Arqueologia*, 1982-1983, Barcelona, 1983, 63-73.

DD.AA. 1989

DD.AA., "Excavacions d'urgència a l'Antic Portal de Magdalena (Lleida, Segrià)", *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 9, Barcelona, 1989, 203-226.

EL SOLAR 1987

DD.AA., *El solar de la Diputación Provincial de Huesca: Estudio Histórico-Arqueológico*, Huesca, 1987.

LA BANQUETA 1985

La Banqueta, *L'Arqueología a la ciutat de Lleida 1975-1985*, Quaderns de Divulgació ciutadana, 5, Lleida 1985.

L'ESFINX 1988

L'Esfinx Interior, *Els materials del jaciment romà de Raïmat*. Lleida, 1, Lleida, 1988.

MEZQUÍRIZ 1961

M. A. Mezquíriz de Catalán, *Terra Sigil-lata Hispánica, I*, València, 1961.

PEÑA 1988

J. L. Peña, *Las acumulaciones cuaternarias de los llanos leridanos*, Lleida 1988.

PÉREZ 1984

A. Pérez, *La ciutat romana d'Ilerda*, Lleida, 1984.

VEGAS 1973

M. Vegas, *Cerámica común romana del Mediterráneo Occidental*, Barcelona, 1973.

Bibliografía de Herma en mármol hallado en Francesc Macià, 37-41

ALBERTINI 1911-1912

E. Albertini, "Sculptures antiques du conventus Tarragonensis", en *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV, 1911-1912, 323 ss.

ALMAGRO 1953

M. Almagro, "Una nueva cabeza de Hermes báquico hallada en Ampurias", en *Archivo Español de Arqueología*, XXVI, 1953, 217ss.

ATENCIA 1988

R. Atencia, *La ciudad romana de Singilia Barba (Antequera, Málaga)*, Málaga, 1988.

BALIL 1981

A. Balil, "Esculturas romanas de la Península Ibérica", en *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, XLVII, 1981, 214 ss.

BALIL 1985

A. Balil, *Escultura romana de Ibiza*, Ibiza, 1985.

BORRÁS 1982-83

C. Borrás, "El Hermes dionisiaco de Rosell", en *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 9, 1982-1983, 233 ss.

- DE LOS SANTOS 1945**
S. de los Santos, "Bustos báquicos del Museo Arqueológico de Córdoba", en *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, VI, 1945, 49 ss.
- ENC. UN s/f**
Enciclopedia Universal Ilustrada Espasa-Calpe, t. 34, (voz "mercurio"), Madrid, s/f.
- ESTEVE 1971**
M. Esteve, "Hermes báquico de Jerez de la Frontera", en *Archivo Español de Arqueología*, 44, 1971, 175.
- FALCÓN et al. 1980**
C. Falcón et al., *Diccionario de la Mitología Clásica*, I, voz "Hermes", 323-325; II, voz "Mercurio", 425-426, Madrid, 1980.
- FOUGÈRES 1899**
C. Fougères, "Infula", en *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines* Daremberg-Saglio, 3, 1, París, 1899, 515-516.
- GARCÍA Y BELLIDO 1949**
A. García y Bellido, *Esculturas romanas de España y Portugal*, I-II, Madrid, 1949.
- GUITART 1974**
J. Guitart, "A propósito de un Hermes-Pan bajo imperial", en *Studia Archaeologica*, 32, 1974, 59ss.
- LECLANT 1983**
J. Leclant, "Le buste-hermes double de Monturque au Musée de Cordoue", en *Homenaje al Profesor Martín Almagro Basch*, III, Madrid, 1983, 293ss.
- MINGAZZINI 1960**
P. Mingazzini, "Erma", en *Enciclopedia dell'Arte Antica*, III, Roma, 1960, 420-421.
- NY CALSBERG 1907**
Ny Carlsberg Glyptotek, billedtavler til kataloget over Antique Kuntsvaerker, Kjobenhavn, 1907.
- PARIBENI 1959**
E. Paribeni, *Catálogo delle sculture di Cirene*, Roma, 1959.
- PARIS 1900**
P. Paris, "Hermae, Hermulæ", en *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines* Daremberg-Saglio, 3, 1, París, 1900, 130-ss.
- RODRÍGUEZ OLIVA 1978**
P. Rodríguez Oliva, "Dos hermae malacitanos", en *Jabega*, 23, 1978, 65-ss.
- RODRÍGUEZ OLIVA 1979**
P. Rodríguez Oliva, "Esculturas del conventus de Gades (II)", en *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, XLV, 1979, 258ss.
- RODRÍGUEZ OLIVA 1988**
P. Rodríguez Oliva, "Un herma decorativa del museo municipal de San Roque (Cádiz) y algunas consideraciones sobre este tipo de esculturas romanas", en *Baetica*, 11, 1988, 215ss.
- RODRÍGUEZ SANTIDRIÁN 1987**
P. Rodríguez Santidrián, *Petrionius. Satiricón*, Madrid, 1987.
- SANTA MARÍA SCRINIANI 1972**
V. Santa Maria Scriniani, *Sculture romane di Aquileia*, Roma, 1972.
- SANTERO-PERDIGONES 1975**
J. M. Santero-L. Perdigones, "Vestigios romanos en Arcos de la Frontera (Cádiz)", en *Habis*, 6, 1975, 331ss.
- SERRA RÀFOLS 1947**
J. de C. Serra Ràfols, "Hermes del Museo Arqueológico de Barcelona", en *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, III, 1947, 76ss.
- VENY 1961**
C. Veny, "Un Hermes báquico en Manacor (Mallorca)", en *Archivo Español de Arqueología*, XXXIV, 1961, 200ss.
- VV. AA., 1981
VV. AA., *Museu Arqueològic de Barcelona. Guía*, Barcelona, 1981.
- WINCKELMANN, 1989**
J. J. Winckelmann, *Historia del Arte en la Antigüedad* (1764), Madrid, 1989.

